VÍZNEVEKBŐL METONIMIKUSAN KELETKEZETT MAGYAR TELEPÜLÉSNEVEK

1. A magyar helynevek keletkezési módjait, a szerkezetük névrészeit alkotó lexikális elemeket, azoknak a névszerkezetekben elfoglalt helyzetét, az ott betöltött funkciójukat, a másik névrészhez való viszonyukat egyetlen jelenségkomplexumként tekintve kutatóink arra a következtetésre jutottak, hogy a közszavak mellett a nyelvünkben már meglévő tulajdonnevek (közöttük a helynevek, így a víznevek) is részt vesznek mindenféle névkeletkezési folyamatban. Részt vehetnek a szintagmatikus, a morfematikai szerkesztésekben, a jelentésbeli névalkotásokban és a szerkezeti változásokban. A helynévfajták közül mindegyik kategória elemei (tehát a víz-, vízkörnyéki, domborzati, táj-, tájrész-, a határ-, a lakotthely- és az építménynevek) képviseltetik magukat a névalkotó lexémák között. Állhatnak a velük formált helyneveknek mint változási következményeknek a részeként önmagukban, egyrészes nevet alkotva, valamint a kétrészesek elő- és utótagjaként egyaránt. Névrészi funkciójuk szerint pedig vagy a névegész jelölte denotátumnak az általuk egyedített objektumhoz való lokális viszonyát – elsősorban a közelségét, mellettiségét stb., vagyis valamiféle sajátosságát (S) – fejezik ki, vagy pedig – talán még gyakrabban – csupán megnevezik azt (M). Ritkábban bizonyos helységek utcaneveiben emlékeztető szerepük is lehet (N). Az utóbbitól eltekintve az egyes helynevek névrészeinek a száma és funkciókombinációi szerint hatféle szerkezetben jelentkezhetnek bármiféle helynevek is: S, M, S + F, M + F, S + M és M + M (vö. HOFFMANN 1993).

A névtudományban tehát közismert jelenség a helynevek felhasználása újabb, azonos kategóriájú nevek létrehozásában. Utalásszerűen, illusztrálásképpen, csekélyebb példaanyag közreadásával a helynévelemzők jó része foglalkozott már e kérdéssel (vö. BÍRÓ 1999; HOFFMANN 1993; TÓTH 1999 stb.), de ennek az egyetlen helynévfajtának csupán erre az egyetlen névalkotási módjára (a metonímiára) tekintettel, teljes alaposságú vizsgálatára még nem kerített sort a magyar kutatók közül senki. Dolgozatomban ezért is foglalkozom a fenti funkcionális szerkezeti lehetőségek közül az elsővel. Azzal, amelyben egy bizonyos helynévfajta tagjai, a víznevek újabb objektumtípus elemeinek, a településeknek a neveiként jelentkeznek. Az új helyzetükben mindenkor S funkciót töltenek be.

E dolgozat tárgya tehát a magyar településnevek egy csoportja, a Kárpát-medence földrajzi nevei közül azoké, amelyeket nagy valószínűséggel elődeink alkottak vizek neveinek átvitelével; témája pedig a vizek neveinek (mint a jelentésváltozásban, vagyis az eltérő típusú objektumok neveinek keletkezési folyamatában kizárólagosan részt vevő elemeknek) a szerepe helységneveink alkotásában, másképpen szólva a víznevekből metonimikusan történő magyar helységnévadás.

2. A víznév → településnévi metonímiának mint nyelvi változási jelenségnek az okait keresve e helyen elegendő arra a köztudott történelmi ismeretünkre utalni, hogy őseink szálláshelyet választó vagy megtelepülő kisközösségei mindig keresték a vizek

DOI: https://doi.org/10.29178/NevtErt.2005.22

közelségét, elsősorban azok mellett telepedtek meg. Az élet és a lakás helye valójában szorosan összetartozott, mondhatni azonos volt. A víz és a lakóhely szoros összetartozását magától értetődő módon, igen egyszerűen a nevekkel is jelezték, a puszta víznéveket metonimikusan felhasználták a lakotthely-nevekben.

A téma valójában többféle részkérdés tisztázását kívánja. Lexikális szempontból: a magyar víznevek közül ki kell(ene) válogatni azokat, amelyek minden alaki változás nélkül településnevekké lettek. Másképp elindulva: az utóbbi alkategória egyrészes tagjai közül azokat, amelyek az előző altípus bizonyos elemeivel amiatt mutatnak alaki egyezést, mivel azok közvetlen változási következményeinek számítanak. Tehát nem valamiféle véletlen alaki egybeesés példáit vizsgáljuk, hanem keletkezéstörténeti szempontból a víznév → településnév irányú metonímiáéit. Az ilyen módon keletkezett településneveket funkcionális szempontból az jellemzi, hogy bennük egyetlen szemantikai jegy található, a névalkotás előzményének számító víznév jelölte denotátumhoz való viszonyítás, az adott vízi képződményhez való közelségre, mellettiségére, mint a lakott helynek a jellegzetes sajátosságára (S) való utalás. Így mind lexikális, mind funkcionális-szemantikai szempontból egyrészeseknek számítanak.

A vizsgálatba bevonandó településnevek tehát több szempontból is meglehetősen egyöntetű kategóriát képeznek. Eredetüket tekintve a vízmellettiség motivációján alapuló (tulajdonnévi, helynévi) víznévi előzményűek; jelentésbeli névalkotással, egységesen metonímiával keletkeztek; leíró szemlélettel egyrészeseknek számítanak, bennük csupán az ún. sajátosság funkció tükröződik, egyetlen főtagjuk arra utal, hogy a víznévi előzmény jelölte vízi képződmény mellett helyezkedik el az emberi lakóhely. A névadás alapjául szolgáló szó minden esetben valamiféle víznév. Jelentésbeli kapcsolatukat tekintve pedig az előzmény a következménnyel rövidebb-hosszabb ideig poliszemantikus viszonyú.

Az elemzés az előbbiekből következően (is) elsősorban a következő főbb kérdésekre keresi a választ. – 1. A tárgyalandó településnevek csoportja megközelítően mekkora hányadát teszi ki a teljes magyar településnév-állománynak? – 2. A vízfajták alcsoportjai: a vízfolyások, az állóvizek, a vízrészek és a vízvételi helyek (források, kutak), valamint a mocsaras helyek egyaránt és hasonló mértékben szolgáltak-e motiváló tényezőként a településnév-adásban? – 3. Vajon a magyar nyelvterület egészén, általánosan jellemző volt ez a névalkotás, vagy vannak efféle alakokat nagyobb sűrűséggel, illetőleg ilyen típusú helységnevet egyáltalán nem őrző régiói? Szóródásuk függ-e azoknak a természeti-földrajzi jellegzetességeitől? – 4. Lehet-e korszakokhoz kötni, ha igen, melyekhez, vagy az Árpád-kortól folyamatosan létrejöttek efféle nevek? – 5. Dominálnak-e az ősi vagy a szintén igen régi idegen, ismeretlen, bizonytalan eredetű (már elsődleges szerepükben is egyrészes) víznevek a magyarságnak e településnév-alkotásában? Vagy inkább az újabb, belső keletkezésű, kétrészes víznevek szolgáltak több olyanféle név alapjául? – 6. Az utóbbiak közül miféle alaprészűek (*ér, fok, patak; tó; fő, tő; kút* stb.) az elterjedtebbek? – 7. Ezek milyen grammatikai (szintaktikai) szerkesztési szabályok szerint kapcsolódnak előtagjaikhoz? Mennyire jellemző közöttük a birtokos jelzős viszonyok jelöltsége?

3. Vizsgálatom forrásául és a nevek minősítéseihez segítségül a 20. századi magyar helynévtáraink kiemelkedő tagját, KISS LAJOSnak a „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-t (FNESz.[4]) választottam. Bár nyilvánvaló, hogy ez a szótár korántsem öleli fel az összes magyar, illetőleg magyar névadású településnevet, mégis úgy véltem, hogy valamilyen mértékben esetlegességével is reprezentálja azt, s mintavételnek elfogadható. A teljesség megközelítéséhez utalhatunk itt MEZŐ ANDRÁS adatárára. Ő a történelmi és a mai Magyarország településneveit saját szempontjai szerint kutatva 12 000-nél több helység nevéről tesz említést (vö. MEZŐ 1999: 5).

Ha e számot tekintjük a megközelítő teljességnek, és ehhez viszonyítunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a FNESz.-ben talált víznévi előzményű helységneveink ennek mintegy a 7,55%-át teszik ki, mely szám szerint 906 névegyedet jelent. Ebből az is következik, hogy ha a teljes magyar településnév-állományt vetnénk alá tüzetes etimológiai vizsgálatnak, ennél az aránynál lényegesen magasabbat kapnánk eredményül, vagyis a számszerű mutatók azonnal jelzik számunkra, hogy a víznév → településnévi metonímia egyáltalán nem elhanyagolható névalkotási folyamat a magyar helységnevek keletkezési módjai között. Sőt, a szintaktikai szerkesztés mögött a gyakorisági sorban igencsak elöl helyezkedne el.

A víznévfajták kategóriáján belül az egyes altípusokat elkülönítve azt tapasztaljuk – s ez a FNESz. ide sorolható településnevei között világosan kitűnik –, hogy az egyéb, tehát az állóvíznevek, vízrészek (például a folyók forrása és torkolata), a vízvételi helyek és a mocsaras területek nevei együttesen (326) sem közelítik meg a folyóvíznéviek (580) mennyiségét. E tény többféle külső tényezőre is utal: eleink szívesen választották a vízfolyások közvetlen környékét lakóhelyül, s erre életmódjuk miatt rá is voltak utalva, de azt is megmutatja, hogy a terület egésze vagy valamely része mennyire gazdag volt a csak szűkebb beszélőközösségek által ismert, a lokálisan jelentős folyóvizekben. A 906 településnév víznévi előzményei alcsoportonként a következőképpen oszlanak meg: folyóvizekéből 580, állóvizekéből 64, vízrészekéből 106, vízvételi helyekéből (kutak, források) 96 és mocsaras helyekéből 60 magyar helységnév származik.

Ha a hajdani magyar nyelvterületen, illetőleg a történelmi Magyarország egészén belül e metonimikus névalkotás eloszlását tekintjük, kiderül (a folyóvíznévi előzményűeket zárójelben közlöm), hogy a 906 (580) településnévből 333 (243) (36,75%) a keleti régióra esik. Ehhez hozzáadva a 10 (5) délkeleti és a 109 (86) északkeleti névegyedet: 452 (333), a teljes állománynak majdnem a felét teszik ki (49,88%). A táj természeti földrajzából adódóan is jelentős számmal: 194 (127) és számaránnyal (21,41%) képviselteti magát az északi régió; hozzáadva az északnyugatinak az elemeit: 17 (12) is, különösen: 211 (139) (23,28%). Ezekhez képest a terület nyugati oldalán jóval szerényebb mértékben mutatkozik meg a jelenség, 96 (56) taggal (10,59%). Délen pedig ennek csak mintegy kétharmada van, 65 (26), azaz 7,17%. Végül a mai Magyarország középső vidékein – a Közép-Dunántúlon: 39 (9), a Duna és a Tisza középső szakaszai környékén: 43 (16) – pedig együttesen csupán 82 (25) azaz 9,05%. A víznév → településnévi metonímia területi elterjedtségéről tehát a fenti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes régiók természetföldrajzi jellegzetességei jelentősen meghatározták a sűrűségüket. Természetesen más tényezők is közrejátszottak a kialakulásukban, de azok alaposabb felderítéséhez további vizsgálatokra lenne szükség.

A FNESz. alapján kitűnik a szemügyre vett helynévi metonímiák valószínűsíthető kora is. Történelmünk ismert eseményeinek, őseinknek a Kárpát-medencében való elhelyezkedésének, majd az évszázadok folyamán újabbnál újabb települések létrehozásának a következményeit szépen mutatják a folyóvíznévi előzményű helyneveink is. A legerősebb hullámban egyértelműen a honfoglalást követően az Árpád-ház kora, a korai ómagyar kor idején keletkeztek effélék (is), szám szerint 504 (336), azaz 55,62%. E névalkotás még erős intenzitással tovább folytatódott a kései ómagyar korban is, KISS LAJOS 271 (195) névegyedet adatolt ebből az időszakból (29,91%). A közép- és az újmagyar korból egymáshoz közeli számadatúakat dokumentált: 45-öt (22) (4,96%), illetőleg 86-ot (27) (9,49%). Hozzátehetjük azonban, feltehetően kevéssé tévedünk, amikor arra gondolunk – a mesterséges, hivatalos névadás termékeit is alaposabban megvizsgálva –, hogy ezek az arányok jelentősen módosulnának majd.

Biztos, évszámhoz kötött történeti források hiányában, közvetve maguk a fennmaradt településnevek is utalnak a keletkezésük viszonyított idejére. Vagyis az előző korszak szerinti tagolódásnak megfelelően mutatják a névadás idejét a névszerkezetek is. Az egész kategórián belül nagy többségben vannak ugyanis az egyszerű, egyrészes (s ezáltal régebbi) víznevekből származó településnevek, 573 (423), azaz 63,13% tűnik elő a FNESz. alapján. Velük szemben a kétrészesek csoportja csak 333 (157) tagot számlál (36,86%). Az utóbbin belül jellemző lehet, hogy a jelölt birtokos jelzősök kis alkategóriáját mindössze 41 (32) előfordulás teszi ki.

4.1. A településnevek előzményéül szolgáló vízneveket eredetük s egyúttal szerkezetük szerint aprólékosabban megvizsgálva, a következő képet kapjuk. Jelentős mennyiségük és arányuk elsődleges jelentésében is egyrészes volt (575; 63,46%).

4.1.1. Az eredeti egyrészesek tekintélyes hányadát az idegen eredetűek adják: 247-ről (210) feltételezhető, hogy idegen eredetű víznévként (M) került a nyelvünkbe. Közöttük is túlnyomó többségben vannak a szláv eredetűek, 215 (185) településnevünk lett (elsősorban a honfoglalást követően) szláv nyelvi előzményből. (A Kárpát-medence különböző vidékén előforduló, a magyarság számára azonos alakú, M funkciójú víznevekből akár több magyar településnév is származhatott.) A példákat az ismertebb nevek közül válogatva, szláv eredetű víznevek: a *Beszterce* (5), *Bisztra, Boldva, Csarnó* (2), *Cserna* (3), *Csorna, Ilosva* (2), *Jolsva, Kalota* (2), *Kemence* (2), *Kerca, Kovászna, Lendva* (2), *Litva* (2), *Losonc, Lőcse, Nyitra, Olsva* (4), *Paróca, Poprád, Pölöske, Rosztoka, Szalatna, Szaplonca, Szaporca, Sztregova, Szuha* (4), *Tapolca* (4), *Tarna* (2), *Torockó, Túr* (4), *Verbőc, Zolna, Zsikva; Balaton, Berence, Bezdán, Blatnica, Borodnó, Kálló, Kálna, Kálnok* (2), *Kolomija, Rajecteplic, Rásztó, Rásztok, Ricse, Ruttka, Savnik, Slatnik, Szalapa, Szalatnya, Szalonna, Szernye* (2), *Szinevér, Tapolca* (2), *Tinnye, Vadna, Vidrány, Zalán, Zaláta* stb. Ezek döntő hányada (156) már az ómagyar korban felbukkant helységnévként forrásainkban. Területileg tekintve északi és északnyugati 88, északkeleti-keleti 86, nyugati 20, déli 14, az ország középső vidékéről való 7 szláv víznévi előzményű településnevünk.

Más idegen nyelvekből jóval kevesebb olyan víznevünk származik, amely át is ment metonimikus változáson. A FNESz. szerint közvetve török az előzménye 12, folyónévből lett ómagyar kori s két kivétellel az északi régióban adatolt helység-

nevünknek: *Batár, Karcsa* (9), *Okor, Selegd.* Román eredetű víznevek a népeink érintkezése helyszínének megfelelően csupán a keleti régióban és időben is később, (többségük) a kései ómagyar korban válhattak magyar településnevekké. Szám szerint sem sok, mindössze 11: *Csernisova, Csóra, Ponor, Rusor, Vále, Valealunga, Cernavoda; Rosztócs, Toplica* (2), *Vád.* Ezzel szemben a német eredetű víznevek, bár még ritkábban szolgáltak ómagyar kori helységneveink alapjául: 8 (5), területileg szétszórtan (északon, keleten és nyugaton) jelentkeznek: *Illembák, Korompa, Lakompak, Limpak, Vidombák; Cód, Kálbor, Rámóc.* Közvetve olasz eredetű a történeti Magyarország egykori *Fiume* városának a neve.

4.1.2. A FNESz. alapján nem kevés: 23 az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek száma, amelyek a fentieken kívül közvetlenül alapul szolgáltak (döntően korai) ómagyar kori magyar településnevek létrejöttéhez. Négy kivétellel északi-keleti régióbeli helységeket neveznek meg: *Argyas, Báta, Bózsva* (2), *Cászma, Gönyű, Huszt, Ida* (2), *Jára, Kolbásza, Laborc, Moravica, Orosztony, Parác, Perint, Rahó, Szeben* (2), *Tolcsva, Visó* (2), *Zazár.*

4.1.3. Az egyszerű, egyrészes víznévi előzmények másik csoportját a jelentésbeli névalkotásúak: 91 (49) név teszi ki. Egyik jellegzetes alcsoportjuk a jelentéshasadásúaké: 66 (27), amelyek vízrajzi köznevekre mennek vissza, így F szerkezeti felépítésűek voltak. Jellemző lehet egyrészt, hogy mely efféle köznevek mentek át jelentéshasadáson, majd további metonímián, és melyik milyen gyakran. A listájuk a következő: *Ág, Arak, Ásvány, Aszód, Cserged, Csörög, Csurgó, Erek, Folyás, Hajós, Jód, Jószás, Kengyel, Patak* (4), *Séd* (2), *Suhatag, Szék, Szekcső* (2), *Szurdok* (3), *Tekerő; Ásvány, Balkány, Csurgó, Fenék, Fok* (2), *Gagy, Gyócs, Hany, Hévíz* (3), *Imola, Kéty* (3), *Könyök, Köpec, Kút, Lapáncsa, Macsola, Mocsolya* (2), *Ököritó, Örvény, Sár, Szarv, Szék* (9), *Szomoga*, *Úsztató, Zsombó.*

A csoport tagjai igen korai keletkezésűek, hét kivételével ómagyar koriak. Térbeli, szóföldrajzi eloszlásuk is jellemző lehet: északi (10) a *Patak, Sid; Gagy, Imola, Kéty* (2), *Könyök, Kuti, Szék* (2); északkeleti (8) az *Ásvány, Erek, Patak; Balkány, Macsola, Mocsolya, Ököritó, Szomoga;* keleti (21) a *Cserged, Folyás, Jód, Jószás, Patak* (2), *Suhatag, Szurdok* (3), *Tekerő; Hévíz* (2), *Köpec, Mocsolya, Sár, Szék* (4), *Úsztató;* déli (9) az *Ág, Szekcső* (2); *Hévíz, Lapáncsa, Szék, Kéty, Szék, Zsombó;* nyugati (7) az *Arak, Csurgó, Séd, Szék; Ásvány, Fok, Szarv;* középső vidéki (11) az *Aszód, Csörög, Hajós, Kengyel; Csurgó, Fenék, Fok, Gyócs, Hany, Örvény, Szék.*

Más egyrészes víznévi előzményű településnevek metonímiával (növény-, állatnévből stb.) keletkeztek: 25 (22). Szintén igen koraiak: mindegyik ómagyar kori, közülük 18 korai ómagyar kori. Az egész alcsoportnak egy híján a fele a keleti nyelvterületről való. A következők tartoznak ide: *Ajta* (3), *Budak, Daróc, Eger, Gagy, Gerjen, Gerlice, Hanva, Ják, Kajanel, Kerc, Reketye, Szilva* (2), *Szőcs, Ürög, Vécke, Velemér, Vörösalma, Zebecke; Duzzogó, Füred, Keserű.*

4.1.4. A teljes állományon belül is igen jelentős a morfematikai úton: 170 (112), s azon belül pontosabban a névképzéssel alkotott egyrészes víznévi előzményű településnevek száma is. Az efféle nevekben a köszói lexéma a víznek valamely sajátosságára utal (S). Különös produktivitást mutat *-s* képzőnk: 103 (71). A vele alkotott derivátumok minősítése azonban nem egyértelmű, hiszen sok adatban feltételezhető, hogy elsődlege-

sen nem helynevet, hanem csak földrajzi köznevet képzett, s akkor az adatok a jelentéshasadás esetei közé tartoznak, másrészt pedig az efféle formák lehetnek valamiféle korábbi szerkezeti változás maradványai is. A kétes bizonyíthatóság ellenére egységesen kezeltem őket, hiszen végül is a településnevek szempontjából kisebb a jelentősége az előzmények névalkotási módjának, mint a szerkezeti felépítésének. Ha a csoport egyes tagjainak az előfordulásait tekintjük, szembeötlő némelyeknek a feltűnő gyakorisága: *Agyagos, Almás* (4), *Aranyos, Árkos, Békés, Bózes, Csávás, Egres* (2), *Fenes* (4), *Füves, Füzes* (4), *Gyékényes* (3)*, Gyepes, Gyöngyös* (2), *Gyümölcsénes, Hagymás, Hidas, Hódos* (5), *Kapus, Kígyós, Kincses* (2)*, Komlós* (3), *Kovás, Kökényes, Köszvényes, Kürtös, Lápos* (2), *Medves* (3), *Ostoros, Piskárkos, Rákos* (11), *Rékas* (2), *Solymos* (2), *Székás* (2), *Székes* (3), *Vargyas, Vermes; Békás, Fenyéres, Gyopáros, Halas, Kondoros, Köblös* (2), *Kutas* (5), *Mosdós, Nádas* (3), *Nyíres, Örményes* (5), *Örvényes, Sáros* (3), *Sulymos.*

Igen korai alakulásúak, hiszen nyolc kivétellel mind ómagyar kori. Területileg a keleti régióinkhoz köthető az *-s* képzősöknek több mint a fele (55), északi-északkeleti 19, nyugati pedig 11, s mindössze 18 efféle jut az egyéb területekre. Viszonylag elterjedtnek minősülnek a *-d* képzőt őrző víznévből lett helységneveink is. 48 (26) effélét tartalmaz forrásunk: *Diód, Disznód, Érd, Fejérd, Füzesd, Gyógy* (2), *Havad, Hollód, Homoród, Korond, Mohnyád, Nyárád* (3), *Rákosd* (2), *Sárad* (2), *Ürögd* (2), *Vajasd; Fertőd, Mocsolád* (2), *Nádasd* (13), *Nyárasd, Örvénd, Sárd* (5), *Sárosd, Szarvad* (2).

Döntő hányaduk szintén a keleti magyar nyelvterületről való (25), keletkezési idejük szerint pedig ugyancsak meghatározók az ómagyar koriak (40). Az egyéb képzőt őrző származékok együttese: 19 (13), csupán mintegy a kilencedét teszik ki a csoport összességének: *Csönge, Csörgő, Zúgó; Árki, Egri, Ercsi, Horhi, Oroszi, Ráksi, Sári; Batarcs, Hangony, Egregy; Kúti, Sári* (2); *Sárok; Nádaska; Szalatnak.*

A tárgyalt, metonimikus keletkezésű helységnevek vizsgálatakor a képzőt tartalmazó egyrészes víznévi előzményeinek az áttekintéséhez megjegyzésként mindenképpen idekívánkozik, hogy a FNESz. a példák tömegében tartalmaz még az előző sorokban számba vett képzős formákat, de magyarázatukban nem utal víznévi előzményre. Vagyis igen-igen sok olyan magyar helységnév létezett és létezik, amelyek *-s* képzőt őriznek, de KISS LAJOS sem talált arra adatokat, hogy azok eredetileg vízi képződményre vonatkozhattak volna. Pedig a korai keletkezésű, növénynévi alapszavúakról ugyancsak elképzelhető lenne, ahogy a képzősök csoportjában jó részük elsődlegesen víznév is volt. Olyanokra gondolhatunk, mint az *Almás, Egres, Füzes, Kígyós, Meggyes, Mogyorós, Nádas(d), Nyáras(d), Nyíres(d), Rákos, Sásd, Somos, Szilas, Szilvás.*

A képzettek után itt említhetjük a birtokos személyjel szilárdulását mutató egyetlen alakot: ez az *Arka.*

4.1.5. A metonimikusan településnévvé vált egyrészes víznevek utolsó kis csoportját az a 25 (17) név jelenti, amelyek korábban valamiféle szerkezeti változás (ellipszis, deetimologizáció stb.) eredményeként jelölték az egyes denotátumokat, S vagy M funkcionális szerkezettel. Többségük a keleti magyar nyelvterületről (14) került ki s ómagyar kori (22): *Agadics, Csaroda, Ebes, Füred, Kegyek, Küsmöd, Nyírád, Patak, Poklos, Raks, Ráksa, Rednek, Sé, Sebes* (5), *Szágy, Szákos, Szarva* (2), *Székás, Viszák, Zarany.*

Összegezésképpen az egyrészes víznévi előzményt tartalmazó magyar településnevekről azt mondhatjuk, hogy keletkezési idejük jórészt az ómagyar korra tehető, a ma-

gyarság megtelepedésének és korai széttelepítésének a korára. Arra az időszakra, amikor még több vidéken közvetlenül egymás mellett, sőt azonos lakóhelyen éltek más nyelvű népekkel, és amikor még a beszélőközösségek tagjainak a viszonylagos szűk körű térbeli mozgása, tájékozódása következtében nem volt szükség a poliszémia vagy a névazonosság megszüntetésére, a neveknek a jelzőkkel való differenciálására.

4.2. A kétrészes víznévi előzmények szerkezetére jellemző, hogy névrészei leginkább minőségjelzős, ritkábban birtokos jelzős viszonyúak, S + F funkcionális struktúrájúak, s csak elvétve S + M összetételűek. Névalkotási módjukat tekintve pedig többnyire szintaktikai szerkesztésűek, csak jóval kevesebb példa jelentkezik valamiféle szerkezeti változás eredményeként. A figyelembe vehető szempontok közül számunkra most az előzmény víznevek alaprészei lehetnek érdekesek, hiszen ezeknek a megvizsgálásával az is kiderülhet, hogy mely vízrajzi közneveinkkel melyik vidéken alkottak elsősorban folyóneveket.

A folyamatban részt vevő szintaktikai szerkesztésű, S + F, S + M struktúrájú víznevekből alkotott 313 (137) (33,88%) településnévnek a korát nézve arra is fény derül, hogy – az egyrészesekkel ellentétben – a későbbi korokban is számottevő a kategória gyarapodása. Korai ómagyar kori adatolású közülük 140, kései ómagyar 92, középmagyar 18, újmagyar kori 63. Területi elterjedés szerint: keleti-délkeleti 119, északi-északkeleti 88, nyugati-északnyugati 42, középső régióbeli 46, déli 18.

A csoportba tartozó víznevek alaptagjai a vízrajzi közneveknek meglehetősen szűk köréből kerülnek ki, de sok tanulsággal járhat az egyes elemek megterhelésének a számbavétele.

4.2.1. A vízfolyást jelentő földrajzi köznevek közül jelentősen kimagaslik elterjedtségével a *patak* (62; 47,32%): *Agyagospataka, Apokapataka, Aranyospatak, Aranypatak, Árapatak, Asszonypataka, Aszúpatak, Bábapataka* (2), *Bánpataka, Bélapataka, Bozpataka, Dabrapatak* (2), *Dánpataka, Disznópataka, Előpatak, Farkaspataka, Fehérpatak, Feketepatak* (4), *Gonoszpatak, Gyurkapataka, Hárspatak, Idecspataka, Jópatak, Kabalapataka, Kelénpatak, Ketelpataka, Kökénypatak, Kőpatak, Kőröspatak, Kurtapatak, Lapispatak, Lapupatak, Lóznapataka, Málnapatak, Megyepataka, Mezőpatak, Miglészpataka, Olajpatak, Poklospatak, Pokolpatak, Rónapatak, Sárospatak, Sárpatak* (2), *Sóspatak, Szállláspatak* (2), *Szappanpataka, Szárazpatak, Szobapataka, Tamáspataka, Turonpataka, Varjúpataka, Vaspatak.* Jellemző azonban, hogy *-patak* elemet tartalmazó helységnév a FNESz. szerint a déli, délkeleti és a közbülső régiókban egyáltalán nincs. Szembetűnő a vizsgálatba vont helynevek szerkezetében, hogy az előbbi *-patak*-ot kivéve minden egyéb vízrajzi köznevet megelőz alaprészként az *-aszó* (23): *Barkaszó, Berekaszó* (2), *Farkasaszó, Hosszúaszó* (5), *Inéaszó, Jóaszó, Keveaszó, Kovaaszó, Lóaszó, Marosaszó, Megyaszó, Nyáraszó, Szarakaszó, Szárazaszó, Szarvaszó, Szikaszó, Tipászó, Váraszó.*

Bár harmadik a sorban az *-ér,* viszont a FNESz. adatai között igen csekély számú településnévben szerepel (12), és többnyire csak a középső régióinkban vagy azokhoz közel: *Feketeér, Füzesér, Gátér, Kenyeri, Kisér, Kölesér, Medesér, Mencsér, Nádasér* (2), *Nagyér, Tórógyér.* Az *ér* köznévvel ellentétben a *víz* egy kivétellel csupán a hajdani magyar nyelvterület keleti felében jelentkezik helységnevek elemeként (9): *Borbátvize,*

Fehérvizi, Feketevíz, Hidegvíz, Hosszúvíz, Malomvíz, Szépvíz, Városvize, Várvíz. Hasonló tapasztalható a régi *jó* 'vízfolyás' jelentésű szavunkkal, csak az északkeleti-keleti területeken maradt fenn néhány helységnév elemeként (8): *Disznajó, Disznójó, Meregjó, Sajó* (4), *Székelyjó*. Az *ág* pedig (7), bár még ritkábban, de a délkeleti és (főként) a keleti (5) régiókban bukkan itt-ott elő: *Aranyág* (2), *Fintóág, Nagyág, Okorág, Visszaág, Viszák*. Egyéb vízrajzi köznevek csak elvétve maradtak fenn magyar településnevek elemeként (10), területileg is elszórtan. Így az *árok* (1): *Malomárka;* a *derék* (1): *Károlyderék;* a *gödör* (1): *Malomgödör;* a régi *med* 'időnként kiszáradó ér' (2): *Kismed, Homokmégy;* a *sár* (1): *Lapsár;* a *séd* (2): *Hidegséd, Nyírsid;* a *szék* (1): *Bábaszéki* nevekben.

Folyóvíznévi alapréssel alkotott másodlagos víznevekből (S + M) alig-alig származott magyar településnév (6), és egy kivételével mindegyik a keleti régióból való: *Aszúalmás, Csabarákosa, Kissebes; Hévszamos, Hidegszamos, Melegszamos.*

4.2.2. Az állóvizek a vízfolyásokhoz képest jóval ritkábban motiválták a helységnevek adását, ezt mutatják az azok közneveivel szerkesztett s később településnévvé vált formák is. Csupán 37 effélére van bizonyíték a FNESz.-ben. A régebbiek közül viszonylag gyakori a *tó* (15): *Árpástó, Békató, Fehértó* (5), *Feketető, Halastó, Haraszttó, Kajántó, Pirtó, Sóstó, Töltéstava, Vöröstó;* az újabbak közül pedig a *fürdő* (16): *Berekfürdő, Biharfüred, Buziásfürdő, Félixfürdő, Herkulesfürdő, Káptalanfüred, Kolopfürdő, Lobogófürdő, Mátrafüred, Pétfürdő, Püspökfürdő, Rajecfürdő, Stubnyafürdő, Szejkefürdő, Tarcsafürdő, Tátrafüred.* Ezeken kívül csak két köznév *(fenék, szék)* és csak elvétve (4) jelentkezik ebben a helyzetben: *Bábaszék, Fejérszék, Kakasszék; Dobfenek*. Két alak a víznévi előzmény alaptagjaként tulajdonnevet (folyónevet, M funkcióban) őriz: *Hóduna, Holtmaros.*

4.2.3. A vízrészek közül elsősorban bizonyos vízfolyások kezdetei és torkolatai szolgáltak indítékul a települések névadásában (65). Azok neveiben utótagként legtöbb névben a *fő (~ fej)* maradt meg (30): *Aszófő, Borfő, Delnefő, Fűzfő, Garamfő, Gyöngyösfő, Gyűrűfű, Hangonyfő, Hernádfő, Hetyefő, Jófű, Jósvafő, Kaposfő, Kincsesfő, Körösfő* (2), *Lápafő, Nádfő, Orfű, Pinkafő, Pölöskefő, Répcefő, Sárfő* (3), *Szalafő, Szuhafő, Teplafő, Tófej, Tófű.* Ritkábban a *tő* (19): *Ároktő, Csarnatő, Csölösztő, Egrestő, Foktő, Füzítő, Fűztű, Havadtő, Honctő, Kiszető, Lapujtő, Lekencető, Marcaltő, Nántű, Nyárádtő, Süttő, Szilágytő, Szőcstő, Vésztő.* Egyéb köznevek csak elvétve mutatkoznak ebben a szerepben: *ág* 2, *alja* 1, *fok* 4, *forduló* 1, *hévíz* 1, *kelet* 1, *kút* 3, *szád* 1, *szárm* 1, *vékony* 1; következő helynevekben: *Budafok, Drávafok, Siófok, Vindornyafok; Aranykút, Bánkút, Bodonkút; Aranyág, Egerág; Árokalja; Bodzaforduló; Vízkelet; Sövénységd; Szészárma; Túrvékonya.*

4.2.4. A vízvételi helyek nevei közül, és egyáltalán mindenfajta víznév közül magasan kiemelkedik előfordulási számával a *kút* (66), amely ismételten igazolja az ivóvíznek a kiemelkedő fontosságát az emberi élet szempontjából. Ilyen utótagú víznéveket őrző településnevek: a *Bácskuta, Báránykút, Borkút* (2), *Büdöskút, Csékút, Cserkút, Fallóskút, Fehérkút, Feketekút, Forgácskút, Forráskút, Fűzkút, Gyálakuta, Gyertyánkút* (2), *Gyulakuta, Háromkút, Hárskút, Hercegkút, Hidegkút* (6), *Horvátkút, Iharkút, Jókút, Kadarkút, Kardoskút, Köbölkút* (2), *Kőkút* (2), *Köveskút* (2), *Lókút, Mélykút, Nádkút, Orkuta, Ördögkút, Örménykút, Padragkút, Pénzeskút, Savanyúkút, Setétkút, Síkfőkút,*

Sókút, Somkút (2), *Sóskút* (2), *Sörkút, Sövénykút, Szamárkút, Széleskút* (2), *Szélkút, Szentkút* (2), *Tavankút, Úrkút, Vajdakuta, Vaskút* (2). Egyéb köznévi utótagúak elvétve bukkannak elő: a *fő* négy, a *csordakút* egy és a *forrás* is egy névben: *Borfő, Kútfej, Tapolcafő, Tarcafő; Csordakút; Ágnesforrás.* Összesen tehát 72 névben.

4.2.5. A mocsaras helyek kétrészes nevei csak elvétve váltak településnévvé (2), *sár* és *szék* alaptaggal: *Borszék, Soroksár.*

4.2.6. Bizonyos kétrészes víznéveken végbemehetett valamiféle szerkezeti változás (redukció, bővülés stb.), és csak azt követően történt meg a névátvitel. Mivel e folyamatot igen nehéz teljes bizonyossággal igazolni, épp ezért a fentebb jelölt birtokos jelzősként látott formák egy részéről is elképzelhető, hogy nem oda, hanem ebbe az alcsoportba tartoznak. A FNESz. szerint leginkább ide sorolható helységneveink (34): *Szárazalmás; Berekszó* (2)*, Hosszúszó, Inaszó, Jászó, Kajászó, Kovászó, Laszó, Nyárszó, Szarakszó, Szárszó, Szikszó; Lózna, Meregyó, Laksár; Agyagospatak, Aranypataka, Balpataka, Bánpatak, Farkaspatak, Idecspatak, Szúpatak, Tamáspatak, Varjúpatak, Zalapataka; Bábaszék; Borbátvíz, Fehérvíz, Városvíz* (2); *Asziágy, Hottó, Kecskemét.*

5. A „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-ban előforduló víznévi előzményű településneveink vizsgálata és rendszerezése után megállapíthatjuk, hogy azok mennyiségüket és számarányaikat tekintve is jelentős részét képezik a magyar helységnévállománynak. Tanulmányozásuk a névtudományon túlmutató eredményekkel jár, a nyelv- és névtudomány számára pedig többféle tanulsággal szolgál. A kategóriába tartozó adataink ismételten igazolják, hogy elődeink bizonyos metonimikus helynevek alkotásakor elsősorban a vonalszerű és pontszerű objektumoknak a (többnyire egy-, de nemritkán kétrészes) helyneveit használták fel az egyik sajátosság (külső tényező): a mellettiség, rajta létel érzékeltetésére. Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt – általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is – ez az alkategória a magyar településnevek fontos részrendszerének számít. Maga e jelentésbeli névalkotási folyamat pedig az eredményeként keletkező nevekkel nyelvünk gazdaságosságára való törekvésének nemcsak módja, de szemléletes bizonyítéka is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958[2]. *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 259–63.
BÍRÓ FERENC 1999. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
CZEGLÉDI KATALIN 1999. Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. In: *Poliszémia, homonímia.* Szerk. GECSŐ TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 2. Budapest. 43–53.
HAJDÚ MIHÁLY 1999. A tulajdonnevek egyalakúsága. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 2. Budapest. 85–90.
HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján).* Budapest.
KIEFER FERENC 2001. *Jelentéselmélet*. Budapest.

KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 440–50.
KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–85.
MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
PAPP ISTVÁN 1963. A szóalkotás problémái. *Magyar Nyelvjárások* 9: 3–31.
SZENDE TAMÁS 1996. A *jelentés alapvonalai*. Budapest.
TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 435–42.

BÍRÓ FERENC

FERENC BÍRÓ, **Hungarian names of settlements developed from hydronyms via metonymy**

The Hungarian names of settlements in the Carpathian Basin involved in this analysis form a homogeneous group from several aspects. They have all originated from hydronyms and they have all been produced via metonymy by a process called "change in denotation". In the synchrony, they all consist of a single name-constituent both from lexical and from semantic-functional considerations. Their only constituent refers to the fact that the inhabited place can be found next to the body of water whose name has been transferred to the settlement. Thus, these names display only a single name-function, that is "a characteristic feature of the place". In each case one can describe the semantic relationship between the hydronym and the name of settlement developed from it as polisemantic. The study suggests that, in this process of place-name formation, names of (branches of) rivers and streams played a more important role than names of still waters and other sources of water. Two types of hydronyms were used more often in this naming process: the old hydronyms of foreign origin and Hungarian hydronyms of two constituents (especially the ones with the basic constituent *-patak* 'stream', *-aszó* 'a dried river-bed', *-fő* 'river-head', *-tő* 'the mouth of a river', *-kút* 'well'). The author describes the chronology and the geography of the hydronymic village-names as well.

A BUKOVINAI ISTENSEGÍTS HELYNEVEI

Istensegíts egyike volt a 18. század második felében Bukovinában alapított magyar falvaknak. Az alapítók azok közül a székelyek közül kerültek ki, akik az 1764-es madéfalvi vérengzés után Moldvába menekültek, majd valamivel később Bukovinában telepedhettek le. Itt alapították a *Fogadjisten* (1776), *Istensegíts* (1777), *Hadikfalva* (1785), *Józseffalva* (1786) és *Andrásfalva* (1786) nevű falvakat. (Az öt falu mellett ismeretes még egy *Laudonfalva* nevű település is, amely 1790 előtt létesült Szeret városa mellett, nevét Báró Laudon osztrák táborszernagyról kapta; illetve *Boldogfalva* és *Magyarfalva* nevű telepekről is beszámoltak, a 19. század közepére azonban már csak öt faluról tudunk [FOKI–SOLYMÁR–SZŐTS 2000: 16, 28, 30]). Hadikfalva és Andrásfalva Hadik Andrásról kapta a nevét, aki Erdély gubernátoraként segítette elő e falvak létrehozását, Józseffalvát pedig II. József császár után nevezték el. Az *Istensegíts* elnevezésről GÁSPÁR SIMON ANTAL, a falu egykori lakosa a következőképpen számol be: „Szépapá-